

Drög að réttarsögu orðlistar á Íslandi

Í þessari grein eru dregnir saman helstu vitnisburðir um réttarreglur, bæði lög og óformlegar siðareglur, um skáldskap og aðra texta á norrænu málsvæði á fyrstu öldum Íslands byggðar og er efninu þó fylgt eftir jafnvel fram á 20. öld ef tilefni virðist til.¹ Sögusviðið er einkum íslenskt miðaldasamfélag, og er þar talinn með starfsvettvangur íslenskra skálda og sögumanna sem gat náð austur til Svíþjóðar og suður til Danmerkur og Englands, ef sögum er trúað. Þessar reglur reynast falla í tvo meginflokka sem mynda allt að því andstæður. Annars vegar eru reglur um eignarrétt höfunda á textum og fordæming á ritstuldi, hins vegar hömlur við flutningi texta, einkum þeirra sem voru líklegir til að móðga, særa eða skaða. Segja má að annars vegar séu reglur til verndar orðlistinni, hins vegar reglur til verndar fólki gegn henni.

Lítið hefur verið fjallað um þetta efni áður. Í registursbindi *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder* finnast ekki orðin *forfatter*, *forfatterret*, *höfundur*, *höfundarréttur*, *injurie* eða *ophavsret*. Orðin *fullrétti*, *fullréttisorð*, *hálf-rétti*, *hálfréttismenn* og *hálfvéttisorð*, sem vísa til þess sem við köllum *meiðyrði*, koma nokkrum sinnum fyrir en ekki sem uppflettiorð.² Í nýjustu og mestu bókmenntasögu okkar Íslendinga, *Íslenskri bókmenntasögu* I–V sem Mál og menning gaf út á árunum 1992–2006, eru engar efnisorðaskrár, en efnisyfirlit bindanna vísa ekki á neitt um réttarreglur um bókmenntir.³

¹ Ég þakka fyrir gagnlegar ábendingar ritrýna undir nafnleynd og sömuleiðis ritstjóra heftisins.

² *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* XXII, *Register*, Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1978, bls. 30, 32, 40, 49, 51, 83. Uppsláttarorð eru einkennd þannig í registrinu að dálknúmerið er með skáletri.

³ *Íslensk bókmenntasaga* I, Vésteinn Ólason ritstjóri, Reykjavík: Mál og menning, 1992, bls. 7–9; II, Vésteinn Ólason ritstjóri, Reykjavík: Mál og menning, 1993, bls. 5–7; III, Halldór Guðmundsson ritstjóri, Reykjavík: Mál og menning, 1996, bls. 5–8; IV, Guðmundur Andri Thorsson ritstjóri, Reykjavík: Mál og menning, 2006, bls. 5–8, V, Guðmundur Andri Thorsson ritstjóri, Reykjavík: Mál og menning,

Hér er því farið inn á nánast ókannað svið. Við þær aðstæður fannst mér vænlegast að tína saman sem mest og fjölbreyttast efni eftir því sem kunnátta leyfir. En óhjákvæmilegt er að árangurinn verði samtíningur og samhengi hans í veikasta lagi. Orðið „drög“ í fyrirsögn greinarinnar ber að taka alvarlega. Ósvarað er hvers vegna þráður rannsóknarinnar nánast slitnar í sundur á tímabilinu frá síðmiðöldum til 19. aldar, einnig hvort meginþættirnir tveir, eignarréttarvernd orðlistar og vörn gegn orðlist, eiga eitthvað markvert sameiginlegt. Lögfræðilega staðalritið um þessi efni í íslensku samfélagi er bók Páls Sigurðssonar, *Höfundaréttur* frá 1994. Hún fjallar einkum um gildandi rétt, að vísu með inngangi um réttarþróun á þessu sviði síðan í klassískri fornöld. En á Íslandi rekur Páll söguna ekki lengra til baka en til 19. aldar. Grein mín skarast því aðeins um fáa áratugi við bók Páls.⁴ Nokkurn almennan fróðleik um höfundarrétt á Íslandi á 20. öld má einnig sækja í tvær greinar í *Tímariti lögfræðinga* eftir Sigurð R. Pétursson og Þórð Eyjólfsson.⁵ Í engu þessara rita er dregið á höfundarrétt á blómaskeiði orðlistar á Íslandi á miðöldum. Hina hlið þess máls sem hér verður rakið, hömlur við kveðskap, ræðir Gunnar Thoroddsen ásamt annarri meiðyrðalöggjöf í doktorsritgerð sinni, allt frá Grágásarlögum til samtímans. Þar er einnig yfirlit yfir löggjöf um ærumeiðingar í sex nágrannalöndum okkar.⁶

Þótt hér sé farið inn á lítt kannað svið munu lesendur sem eru vel að sér í íslenskri miðaldabókmenntasögu finna margt sem þeir þekkja vel fyrir. Hér reynast skipta máli sumar þekktustu staðreyndir hennar. En ætlun mín er að setja þær í nýtt samhengi í því skyni að vekja lesendur til umhugsunar um réttarstöðu sagna og kvæða á Íslandi á miðöldum og lengur.

2006, bls. 5–8. Það eina sem virðist koma nærri þessu efni samkvæmt efnisyfirlitum er kaflafyrirsögnin „Krafan um málfrelsi tilfinninganna“, en það reynist vera yfirlit Silju Aðalsteinsdóttur um nýrómantískan skáldskap á fyrri hluta 20. aldar, frá Stefáni frá Hvítadal til Tómasar Guðmundssonar. – *Íslensk bókmenntasaga* IV, bls. 125–189, sbr. bls. 4.

⁴ Páll Sigurðsson, *Höfundaréttur. Meginreglur íslensks réttar um höfundarvernd*, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1994, bls. 15–39.

⁵ Sigurður R. Pétursson, „Nokkur orð um lögvernd höfundaréttar“, *Tímarit lögfræðinga* IV/1954, bls. 132–144; Þórður Eyjólfsson, „Um höfundarétt“, *Tímarit lögfræðinga* VIII(2)/1958, bls. 49–75.

⁶ Gunnar Thoroddsen, *Fjölmeli*, Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1967.

Höfundur og höfundarréttur

Sumir fræðimenn halda því fram að manningnum sé eiginlegt að finnast höfundar eiga tilkall til eignarréttar á listaverkum sínum. Sagt er að í vissum ættbálkum, allt frá Inúítum og Indjáním í Ameríku til frumbyggja Ástralíu, þekktist að menn neiti að syngja söngva sem tilheyri öðrum ættflokkum eða söngvurum. Sagt er að gríska leikskáldið Aristofanes, á 5.–4. öld f.Kr., hafi neitað að viðurkenna mann sem sigurvegara í ljóðakeppni, þótt almenningur hefði valið hann, vegna þess að hann hefði ekki flutt eigin ljóð. Hugtakið ritstuldur (*plagiat*) er sagt koma fyrir í texta frá tíma-bílinu 40–104 e.Kr. (ekki er sagt hvar). Bann við endurritun mun standa á kínverskri bók frá því fyrir 1068.⁷ Um írsku munkinn Kólumkilla segir að hann hafi afritað í leyfisleysi saltara kennara síns, Finnians, árið 567 og Finnian kallað verknaðinn þjófnað.⁸ Aðrir fræðimenn leggja áherslu á að eiginlegar reglur um eignarrétt á textum hafi sprottið af upphafi prentlistar á 15. öld. Tímamót eru síðan gjarnan sett við bresk höfundarréttarlög kennnd við Önnu drottningu Stuart, sett 1710.⁹ Svo þróaðist höfundarréttarlöggjöf einstakra ríkja fram eftir 18. og 19. öld, og enn ein tímamót urðu árið 1886 með fyrsta fjölbjóðlega samkomulaginu um verndun höfundarréttar, svokölluðum Bernarsáttmála.¹⁰

Hvernig var þessu háttað á Íslandi? Allar lögbækur Íslendinga sem giltu á miðöldum, Grágás, Járnsíða og Jónsbók, eru til útgefna með vönduðum atriðisorðaskrá, og bólar þar hvergi á orðum sem tákna höfundarrétt.¹¹ Aðeins á einum stað í fornritum okkar virðist höfundarhugtak stinga upp

⁷ Morten Rosenmeier, *Ophavsret for begynderne: En bog til ikke-jurister*, 2. útgáfa, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2010, bls. 23–24.

⁸ Magnus Stray Vyrje, *Opphavsrettens ABC*, Otta: TANO, 1987, bls. 27; Páll Sigurðsson, *Höfundaréttur*, bls. 28–31.

⁹ YiJun Tian, *Re-thinking Intellectual Property: The political economy of copyright protection in the digital era*, London og New York: Routledge-Cavendish, 2009, bls. 13.

¹⁰ Henry Olsson, *Upphovsrättslagstiftningen: En kommentar*, Stockholm: Norstedts Juridik, 1996, bls. 22–23.

¹¹ *Grágás: Lagasafn íslenska þjóðveldisins*, Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Mördur Árnason sáu um útgáfuna, Reykjavík: Mál og menning, 1992, bls. 537; *Járnsíða og Kristinréttur Arna Þorlákssonar*, útgefndur Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon, Már Jónsson, Reykjavík: Sögufélag, 2005, bls. 202; *Jónsbók: Lögbók Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1578*, Már Jónsson tók saman, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004, bls. 343–344. – Hér er aðeins vísað í blaðsíður þar sem orðið *höfundr* og samsetningar með það að fyrri lið ættu að koma í stafrófsröð; mér koma ekki í hug önnur leitarorð.

kolli, en það er í Fyrstu málfræðiritgerðinni frá 12. öld þar sem stendur: „Skáld eru höfundar allrar rýni eða málsgreinar sem smíðir [smíðar] eða lögmenn laga.“¹² Ég sé ekki betur en orðið *höfundur* sé hér haft í svipaðri merkingu og í íslensku nútímamáli. Annars er orðið oftast haft um dómara í miðaldanorrænu.¹³ Við sækjum því ekki mikinn fróðleik um höfundarhugtakið á fyrstu öldum Íslandsbyggðar í tilfelli þar sem orðið höfundur eða samsetningar með því eru notaðar.

Nýting óbundins máls

Norrænir miðaldahöfundar nýttu sér hiklaust og umyrðalaust rit eldri höfunda, tóku efni upp úr þeim og afrituðu þau, eða létu afrita, að því er virðist stundum eins orðrétt og menn kunnu eða þeim sýndist. Sem dæmi má taka sögur af Noregskonungum, til og með Heimskringlu, eins og Bjarni Aðalbjarnarson segir frá þeim í formála að fyrsta bindi Heimskringluútgáfu sinnar.¹⁴ Oftast nota þessir höfundar eldri rit án þess að geta þess á nokkurn hátt. Flest eru ritin varðveitt án höfundarnafns, eins og algengast er um norrænar fornsögur.

Hvergi veit ég til að höfundur fornsögu hafi verið sakaður um ritstuld. Hafa höfundar litið svo á að sögur þeirra væru oft næstum því alveg eins og eldri sögur vegna þess að þær væru að lýsa sömu atburðum og sömu persónum? Að staðreyndirnar væru fyrir hendi í hinum sögulega veruleika og því hlytu sannar sögur af honum að verða eins að því leyti sem skipti máli? Þær væru einskis manns verk, hvað þá eign. Þetta er auðvitað fjarstæða í okkar augum en kannski litu miðaldamenn öðruvísi á málið. Það skýrir þó ekki allt. Líka má benda á að miðaldamenn áttu til að viðurkenna hiklaust og án nokkurrar réttlætningar að þeir tækju upp úr ritum annarra höfunda, að þeir notuðu ritin en ekki bara almannaeygn af sönnum fróðleik sem væri að finna í þeim. Má þar nefna Hauk Erlendsson lögmenn sem skrifaði eina gerð Landnámabókar og lauk henni með eftirmála þar sem segir:

¹² *The First Grammatical Treatise: Introduction. Text. Notes. Translation. Vocabulary. Facsimiles*, Hreinn Benediktsson sá um útgáfuna, University of Iceland Publications in Linguistics I, Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics, 1972, bls. 224–226. Stafsetning textans er hér færð í nútímahorf.

¹³ Johan Fritzner, *Ordbog over Det gamle norske Sprog* II, Kristiania: Den norske Forlagsforening, 1891, bls. 175.

¹⁴ Bjarni Aðalbjarnarson, „Formáli.“ Snorri Sturluson, *Heimskringla* I, Íslenzk fornrit XXVI, Bjarni Aðalbjarnarson gaf út, Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1941, bls. v–cxI, hér bls. ix–xix.

Nú er yfir farit um landnám þau, er verit hafa á Íslandi, eptir því sem fróðir menn hafa skrifat, fyrst Ari prestur hinn fróði Þorgilsson ok Kolskeggr hinn vitri. En þessa bók ritaða <ek>, Haukr Erlendsson, eptir þeiri bók, sem ritat hafði herra Sturla lögmaðr, hinn fróðasti maðr, ok eptir þeiri bók annarri, er ritat hafði Styrmir hinn fróði, ok hafða ek þat ór hvárri, sem framar greindi, en mikill þorri var þat, er þær sögðu eins báðar, ok því er þat ekki at undra, þó <at> þessi Landnámabók sé lengri en nokkur önnur.¹⁵

Hér er enginn efi um að Haukur telji sér heimilt að búa til bók úr bókum annarra. Spyrja má hvort það eigi við hvort sem bækurnar sem tekið er úr eru eftir lifandi menn eða dauða. Báðir Landnámuhöfundarnir sem Haukur nefnir voru allir þegar hann skrifaði bók sína og eftirmála hennar. Sá yngri þeirra, Sturla Þórðarson sagnaritari, lést árið 1284, og talið er einna líklegast að Hauksbók hafi verið lokið um tveimur áratugum síðar.¹⁶ Sturlubókartextinn var samkvæmt þessu langt innan við mörk höfundarréttar miðað við evrópskar reglur okkar tíma sem almennt setja hann við 50–70 ár frá dauða höfundar.¹⁷ Að sjálfsgöðu er engin ástæða til að vænta þess að sömu reglur hafi gilt þá og nú um smávægileg ákvörðunarefni eins og tímalengd höfundarréttar; aðalatriðið er að hvergi í íslenskum miðaldartextum verður vart við hugmyndina um að frumleiki sé kostur á texta í óbundnu máli, hvað þá skylda. Með því má segja að hugmyndin um höfundarrétt sé útilokuð.

Kvæðið til braglauna

Hugmyndir manna um eignarrétt á bundnu máli voru að einhverju leyti aðrar. Alkunnugt er að skáld ortu kvæði um konunga og þáðu laun fyrir, jafnvel langvarandi vist við hirð konunganna. Eftir því sem best er vitað var slíkur lofkvæðskapur farinn að tíðkast á norrænu málsvæði strax á

¹⁵ *Íslendingabók. Landnámabók*, Íslenzk fornrit I, Jakob Benediktsson gaf út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968, bls. 395, 397 (Hauksbók, 354. kap.).

¹⁶ Stefán Karlsson, *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson, gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans*, 2. desember 1998, ritstjóri Guðvarður Már Gunnlaugsson, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2000, bls. 303–308 („Aldur Hauksbókar“), hér bls. 308.

¹⁷ Henry Olsson, *Uppbousrättslagstifningin*, bls. 20; *Vef. Lagasafn. Íslensk lög 20. janúar 2017*, útgáfa 146a, 43. grein.

9. öld, og þannig ortu hirðskáld um konunga næstu fjórar aldir.¹⁸ Ekki munu vera til miklar heimildir um endurgjöld til skálda á fyrstu öldunum, enda væri þeim lítið að treysta svo langur tími sem leið milli atburða og skráningartíma. En síðar kemur margt fram í sögum um laun fyrir skáldskap, þótt ekki verði fullyrt að það sé allt sannleikanum samkvæmt. Má til dæmis nefna íslenska skáldið Gunnlaug Illugason orrmstungu, titilpersónu Gunnlaugs sögu. Í Noregi fór hann á fund Eiríks jarls Hákonarsonar sem réði fyrir landinu ásamt bróður sínum á fyrstu fimmtán árum 11. aldar. Eirík móðgaði Gunnlaugur svo að landi hans varð að koma honum undan til Englands. Þar flutti Gunnlaugur Aðalráði konungi kvæði og hlaut að launum skarlatsskikkju og hirðvist um veturinn. Síðan hélt hann til Írlands og flutti Sigtryggi konungi silkiskegg drápu. Konungur var óreyndur í starfinu og vildi helst launa honum með tveimur knörrum en féhirðir hans sagði það of mikið, „aðrir konungar gefa at bragarlaunum gripi góða, sverð góð eða gullhringa góða.“¹⁹ Þá lét konungur nægja að gefa skáldinu skarlatssklæði, kyrtil, skikkju og merkurþungan gullhring. Í Orkneyjum flutti Gunnlaugur Sigurði jarli kvæði, en jarl gaf honum silfurrekna breiðöxi og bauð honum að vera með sér. En Gunnlaugur hélt til Vestur-Gautlands í Svíþjóð og flutti Sigurði jarli í Skörum kvæði. Um kvæðislaun er ekki annað sagt en að jarl launaði honum vel og bauð honum að vera með sér um veturinn. Síðar heimsótti Gunnlaugur Ólaf Svíakonung í Uppsölum og lenti þar í harðri keppni við Hrafn Önundarson, þann sem síðar keppti við hann um Helgu Þorsteinsdóttur fögru, um það hvor fengi að flytja konungi kvæði sitt á undan og hvort kvæðið væri betra. Báðir hlutu góðar gjafir að skilnaði þegar þeir fóru úr landi. Síðar hafði Gunnlaugur aftur veturvist með Aðalráði Englandskonungi og taldist þá enn hirðmaður hans.²⁰

Þetta er auðvitað glæsimynd, dregin upp til að gera örlög Gunnlaugs ennþá átakanlegri en ella þegar þau dynja yfir. En benda má á fleiri sögur sem sýna að það var síður að skáld hefðu framfæri af hirðskáldskap. Sighvatur Þórðarson kom, samkvæmt Ólafs sögu helga í Heimskringlu, til Noregs ungur maður á konungsárum Ólafs Haraldssonar, þáði af honum gullhring fyrir kvæði og var síðan lengi með honum. Um skeið var

¹⁸ Vésteinn Ólason, „Dróttkvæði, Hirðkveðskapur og annað lof“, *Íslensk bókmenntasaga* I, bls. 201–203.

¹⁹ *Borgfirðinga sögur*; Íslensk fornrit III, Sigurður Nordal og Guðni Jónsson gáfu út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1938, bls. 76 (8. kap.).

²⁰ *Borgfirðinga sögur*; bls. 68–83 (6.–10. kap.).

Sighvatur þó með Knúti ríka Sveinssyni, konungi Dana og Englendinga, sem gerði einnig kröfu til Noregs, þáði gullhring af honum líka og orti um hann drápu. Síðar kemur fram að Sighvatur var vinur norska héraðshöfðingjans Erlings Skjálgssonar, sem var fyrst vinur en síðar andstæðingur Ólafs konungs. Sighvatur hafði þegið gjafir af Erlingi og orti um hann eftir að hann féll fyrir liðsmanni konungs. Þá átti Sighvatur enn eftir að yrkja erfikvæði um Ólaf konung og gerast hirðskáld Magnúsar konungs sonar hans og yrkja honum Bersöglisvísur.²¹

Svo að lengra sé haldið, fram á 13. öld, orti Snorri Sturluson kvæði um Hákon Fólkviðarson galin, jarl á Gautlandi. En jarlinn sendi „gjafir út á mót, sverð ok skjöld ok brynju“.²² Árið 1219 fór Snorri svo austur á Gautland og flutti kvæðið Andvöku um Kristínu Nikulásdóttur, ekkju jarlsins, og var kvæðið ort að bæn jarls. „Ok tók hon sæmiliga við Snorra ok veitti honum margar gjafir sæmiligar. Hon gaf honum merki þat, er átt hafði Eiríkr Svíakonungur Knútsson.“²³ Í sömu ferð orti Snorri tvö kvæði um Skúla jarl Bárðarson, sem fór þá nánast með konungsvald í Noregi sökum æsku Hákonar konungs Hákonarsonar. Þá þáði Snorri að launum haffært skip og fimmtán stórgjafir.²⁴ Það hljóta að vera hæstu skáldalaun sem sagt er frá í heimildum. En þess verður að gæta að Skúli jarl var að leggja drög að því að Snorri kæmi Íslandi undir krúnu konungs, og má því hugsanlega líta á skáldalaunin öðrum þræði sem mútur.

Eitt þeirra íslensku skálda sem síðast reyndu að vinna sér álit í hirð Noregskonungs með kveðskap var Sturla sagnaritari Þórðarson. Hann fór til Noregs árið 1263 og lenti í leiðangri með Magnúsi konungi lagabæti. Konungur var þá eitthvað full við Sturlu, af óþekktum ástæðum, og tók ekki undir kveðju hans. En drottning, sem var með í för, fékk áhuga á Sturlu; hún réði því að hann fékk að flytja kvæði um Magnús konung og lét í ljós álit sitt fyrst manna: „Þat ætla ek, at kvæðit sé vel ort.“ Konungur efaðist um að hún kynni gerla að heyra það, enda var drottning af dönskum

²¹ Snorri Sturluson, *Heimskringla* II, Íslenzk fornrit XXVII, Bjarni Aðalbjarnarson gaf út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1945, bls. 54–318 (Ólafs saga ins helga, 43.–176. kap.); Snorri Sturluson, *Heimskringla* III, Íslenzk fornrit XXVIII, Bjarni Aðalbjarnarson gaf út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1951, bls. 20–31 (Magnúss saga ins góða, 9.–16. kap.).

²² *Sturlunga saga* I, Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sáu um útgáfuna, Reykjavík: Sturlunguútgáfan, 1946, bls. 269 (Íslendinga saga, 34. kap.).

²³ Sama rit I, bls. 271–272 (Íslendinga saga, 35. kap.).

²⁴ Sama rit I, bls. 278 (Íslendinga saga, 38. kap.).

uppruna og varla vel að sér í vestnorrænu skáldamáli. Konungur lét hins vegar ótvírætt í ljós að hann hefði ekki vit á efninu því að hann sagði eftir að hann hafði hlustað á Sturlu flytja kvæðið: „Spurt hefi ek, at Sturla kann at yrkja.“²⁵ Að kvöldi sama dags lét konungur kalla á Sturlu og bað hann að kveða kvæðið sem hann hefði ort um föður Magnúsar, Hákon konung, sem var þá í síðustu herferð sinni vestur í Orkneyjum. Þegar Sturla hafði gert það er haft eftir konungi: „Þat ætla ek, at þú kveðir betr en páfinn.“ Sturla varð síðar hirðmaður konungs. „Hann orti mörg kvæði um Magnús konung ok þá margfalda sæmð þar fyrir.“²⁶

Skáldskapur var þannig eins konar farareyrir Íslendinga um aldir. Konungar og jarlar voru sýnilega drýgstu kaupendur hans. En fyrir kom að ort væri um ótignari menn. Íslendingurinn Ásu-Þórður orti þannig á konungsárum Eysteins Magnússonar, 1103–1130, um lendan mann norsk-an, Víðkunn Jónsson, sem hafði reynst honum óvinveittur. Víðkunnur gaf gullhring fyrir, ekki er tekið fram hve þungan, en Þórður afþakkaði gjöfina og kaus frekar vináttu Víðkunns.²⁷

Var líka markaður fyrir skáldskap á Íslandi? Örfá dæmi eru um að skáld yrktu lofkvæði um Íslendinga. Ari Þorgeirsson, faðir Guðmundar biskups góða, féll í ófriði austur í Noregi árið 1166, og orti Þorvarður bróðir hans þá erfiflokk eftir hann.²⁸ Ólafur Þórðarson hvítaskáld orti drápu um Þorlák biskup helga og fór suður í Skálholt á föstunni 1237 undir því yfirskeyni að hann vildi flytja drápuna. Erindið var þó í rauninni að hitta Snorra Sturluson, föðurbróður Ólafs, vegna ýfinga innan Sturlungafjölskyldunnar, en Snorri hafði þá vist á Reykjum í Ölfusi.²⁹ Í Þórðar sögu kakala í Sturlungu eru tilfærðar nokkrar vísur úr drápu sem Skáld-Hallur nokkur orti um Brand Kolbeinsson, höfðingja Skagfirðinga. Þar segir frá síðasta bardaga Brands þar sem hann féll, í Haugsnesi 1246.³⁰ Þá segir í Sturlungu að Sturla Þórðarson hafi ort erfidrápu, Þorgilsdrápu, um Þorgils skarða Böðvarsson, bróðurson sinn. Eru birt í Sturlungu þrjú erindi úr kvæðinu.³¹ Þessi íslensku kvæði eru því sýnilega öll ort eftir dauða

²⁵ Sama rit II, bls. 233 (Sturlu þáttur, 2. kap.).

²⁶ Sama rit II, bls. 234–235 (Sturlu þáttur, 2. kap.).

²⁷ *Morkinskinna* II, Íslenzk fornrit XXIV, Ármann Jakobsson og Þórður Ingi Guðjónsson gáfu út, Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2011, bls. 108–109 (75. kap.).

²⁸ *Sturlunga saga* I, bls. 121 (Prestssaga Guðmundar góða, 2. kap.).

²⁹ Sama rit I, bls. 402 (Íslendinga saga, 121. kap.).

³⁰ Sama rit II, bls. 73–74, 76–79 (Íslendinga saga, 41.–42. kap.).

³¹ Sama rit I, 517–518 (Íslendinga saga, 189. kap.); II, 113–114 (Þorgils saga skarða, 6. kap.).

söguhetjunnar; engar heimildir eru um að neinn höfundanna hafi fengið þau launuð og sum hafa væntanlega verið persónulegar tjáningar á sorg og söknuði, þegar ort var um nánin skyldmenni. Eina skáldið sem ég þekki heimild um að hafi hlotið skáldskaparlaun á Íslandi á miðöldum var Egill Skalla-Grímsson, þegar hann fór þriggja vetra gamall í leyfisleysi í veislu til Yngvars afa síns á Álftanesi á Mýrum. Hann kvað þar dróttkvæða vísu, að sögn Egils sögu, og fékk að launum þrjá kuðunga og andaregg.³² Hér er sjálfsgagt verið að grínast án þess að í því þurfi að felast skop um bragarlaun. Egill átti eftir að verða þekkt hirðskáld, og hér er sýnt að krókur hans hafi snemma beygst til þess sem verða vildi.

Sögumenn

Ekki er hægt að ímynda sér annað en að mikið hafi verið gert að því að segja sögur á Íslandi – og væntanlega í Noregi – fyrir ritöld og lengur. Um það er samt fremur fátt sagt í sögum. Því er einkar dýrmæt heimild þáttur sem hefur verið gefinn út með titlinum „Íslendinga þáttur sögufróða“. Hann er til í tveimur gerðum; önnur er 44. kafli *Morkinskinnu*; hin er varðveitt sem sérstakt rit, kölluð hin sjálfstæða gerð þar sem hún er gefin út í ellefta bindi Íslenskra fornrita. Í *Morkinskinnu*gerðinni er hinn sögufróði Íslendingur ekki nafngreindur, aðeins sagður „einn íslenzkr maðr, ungr ok fráligr“, en í hinni gerðinni er hann nefndur Þorsteinn og sagður hafa alist upp í Austfjörðum. En sameiginlegt efni þáttanna er það að Íslendingurinn kemur til hirðar Haralds konungs Sigurðarsonar, sem réði fyrir Noregi á árunum 1046 til 1066, og vildi fá hirðvist. Konungur spurði hvað hann kynni og sagði hann kunna sögur. Þá var hann ráðinn til að skemmta með sagnaflutningi, og gekk það svo vel að hirðmenn gáfu honum klæði en konungur vopn. Undir jól fer Íslendingur að verða óglaður og segir aðspurður að nú kunni hann ekki fleiri sögur nema af útferð konungs sjálfs, en Haraldur hafði verið í Miklagarði. Þá sögu þorði hann hins vegar ekki að segja í viðurvist konungs. Konungur sagði að það væri sú saga sem sig langaði mest til að heyra og bað Íslendinginn að byrja hana á fyrsta jóladag og kvaðst mundu stilla svo til að hún entist út jólin. Það gekk allt eftir, en konungur lét aldrei neitt uppi um hvernig sér líkaði. Á þrettánda degi jóla lauk svo sögunni og konungur sagði loks að hún væri hvergi verri en efni stæðu til. Hann spurði sögumann hver hefði kennt honum söguna, en hann

³² *Egils saga Skalla-Grímssonar*; Íslenzk fornrit II, Sigurður Nordal gaf út, Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1933, bls. 80–82 (31. kap.).

svaraði því að hann hefði farið hvert sumar á þing og hlustað á Halldór Snorrason, son Snorra goða, segja hana, en Halldór hafði verið með konungi í Miklagarði. Konungur bauð sögumanni að vera með sér framvegis en gaf honum jafnframt „góðan kaupeyri“. Í Morkinskinnum segir að hann hafi orðið þroskamaður en í hinni að hann hafi farið „jafnan landa í milli ok var löngum með konungi“.³³ Hér er traust heimild um að sögur hafi verið sagðar á þingum á Íslandi, án þess að ástæða sé til að halda að Halldór Snorrason hafi gert það í atvinnuskyni. En við hirð konungs var rúm fyrir atvinnusögumann sem þáði laun og gjafir fyrir sögur sínar. Þótt auðvitað sé ekki hægt að trúa sögunni bókstaflega er þar óneitanlega athyglisverð vísbending um að það sé talið komið undir innihaldi sögunnar, efnislegum veruleika að baki henni, hve löng hún sé, úr því að konungur gat skipt henni fyrirfram upp í hæfilega langa dagskammta til að hún fyllti jólin nákvæmlega.

Eftir að kemur fram á ritöld og tekið er að skrá sögur á skinn fjölga varðveittum vitnisburðum um sögumenn. Frá áratugunum í kringum aldamótin 1200 eru tvær heimildir, væntanlega hvor annarri óháðar, um að Íslendingar séu taldir sérstaklega miklir sagnamenn á Norðurlöndum. Önnur er eftir norska Noregssöguhöfundinn Theodoricus sem segir í inngangi að konungasögu sinni: „Ég taldi það ómaksinsvert [...] að rita í stuttu máli þetta smáræði, eins nákvæmlega og mér er unnt að fregna, frá þeim sem taldir eru fróðastir og við köllum Íslendinga, en þeir varðveita í sínum gömlu kvæðum frásagnir um hina fornu konunga Noregs.“³⁴ Hin heimildin er Danasaga Saxo þar sem segir í inngangi að Íslendingar noti „hverja stund af lífi sínu til að leggja stund á fróðleik um afrek annarra. [...] Þeir hafa mikla ánægju af því að þekkja og fræða um sögur allra þjóða, því í augum þeirra er alveg eins göfugt að lýsa dáðum annarra eins og að drýgja sínar eigin.“ Verulegan hluta af verki sínu segir hann reistan á frásögnum þeirra. Seinna í riti Saxo kemur við sögu Arnaldur Íslendingur (Arnoldus Thylensis á latínu höfundar) sem var í fylgdarliði Absalons erkibiskups,

³³ *Morkinskinna* I, Íslenzk fornrit XXIII, Ármann Jakobsson og Þórður Ingi Guðjónsson gáfu út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2011, bls. 235–237; *Austfirðinga sögur*, Íslenzk fornrit XI, Jón Jóhannesson gaf út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1950, bls. 333–336, sbr. cxii–cxiv.

³⁴ Þjóðrekur munkur, *Sagan um hina fornu konunga Noregs ásamt Íslandskaflnum úr Historia Norvegiae*, Guðmundur J. Guðmundsson þýddi, Selfossi: Sæmundur, 2016, bls. 25.

vinnuveitanda Saxo sjálfs, og hafði erkibiskup hann með sér í ferðum til að skemmta með sögum.³⁵

Um þetta leyti voru Íslendingar þegar farnir að færa þessa sérgrein sína yfir á ritlistarsviðið. Eitthvert fyrsta sagnarit okkar, Íslendingabók, skrifuð á milli 1122 og 1133, var þantað: „Íslendingabók gørða ek fyrst byskupum órum, Þorláki ok Katli [...]“ segir í inngangi hennar en lokaorðin votta hver þessi „ek“ sé: „en ek heitik Ari“.³⁶ Síðan lagðist sá siður mjög af að höfundar merktu sér rit í óbundnu máli. Leif er af því í handritum Landnámabókar þar sem segir, áður en kemur að landnámi í Húsavík eystra: „Nú hefir Kolskeggr fyrir sagt heðan frá um landnám.“³⁷ En ekki er sagt hver hafði sagt fyrir þangað til.

Ekki síðar en á konungsárum Sverris Sigurðssonar í Noregi (1184–1202) tóku Noregskonungar upp þann sið að þanta skráðar sögur um sig og forvera sína. Í formála Sverris sögu segir: „er þat upphaf bókarinnar er ritat er eftir þeiri bók er fyrst ritaði Karl ábóti Jónsson, en yfir sat sjálfr Sverrir konungr ok réð fyrir hvat rita skyldi; er sú frásögn eigi langt fram komin.“³⁸ Jafnan hefur verið haft fyrir satt að þessi Karl sé Karl Jónsson sem var kjörinn ábóti á Þingeyrum árið 1169 en fór utan 1185, kom heim 1188 og lést 1213.³⁹ Síðan fer litlum sögum af því að Noregskonungar kaupi menn til ritstarfa þangað til Magnús Hákonarson lagabætur (1263–1280) ræður Sturlu Þórðarson til ritstarfa. Í Sturlu þætti Sturlungu segir að meðan Sturla var í Noregi og eftir að Magnús hafði tekið hann í sátt „hafði konungr hann mjök við ráðagerðir sínar ok skipaði honum þann vanda at setja saman sögu Hákonar konungs, föður síns, eftir sjálfs hans ráði ok inna vitrustu manna forsögn.“ Og litlu síðar: „Þá setti hann saman sögu Magnúss konungs eftir bréfum ok sjálfs hans ráði.“⁴⁰ Vafalaust hefur Sturla verið á launum, að minnsta kosti á ríflegu framfæri í konungsgarði, við þessi verk. En hvergi mun koma fram að hann hafi talist hafa eignarrétt á sögunum eða nokkurs annars manns á þöntuðum sögum.

³⁵ Gunnar Karlsson, *Godamening: Staða og áhrif goðorðsmanna í þjóðveldi Íslendinga*, Reykjavík: Heimskringla, 2004, bls. 441–442. Tilvitnun þýdd þar.

³⁶ *Íslendingabók. Landnámabók*, bls. 3 (Prologus), 28 (Ættartala).

³⁷ Sama rit, bls. 302 (Sturlubók, 287. kap.; Hauksbók, 248. kap.).

³⁸ *Sverris saga*, Íslensk fornrit XXX, Þorleifur Hauksson gaf út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2007, bls. 3 (Prologus).

³⁹ Sverrir Tómasson, „Veraldleg sagnaritun 1120-1400, Konungasögur“, *Íslensk bókmenntasaga I*, bls. 392.

⁴⁰ *Sturlunga saga II*, bls. 234–235 (Sturlu þáttur, 2. kap.).

Ritstuldir og endurnýting kveðskapar

Úr því að lofkvæði töldust verðmæti sem hægt var að þiggja greiðslur fyrir, og mikið þótti komið undir því að þau væru vel ort, má búast við dæmum um að eitt skáld hafi nælt í kveðskap frá öðru. Sá norræni miðaldamaður sem oftast hefur verið vændur um þetta er norskt hirðskáld á 10. öld, Eyvindur Finnsson, sem gengur undir viðurnefninu skáldaspillir í konungasögum. Þar eru Eyvindi eignuð kvæðin „Hákonarmál“ um Hákon Noregskonung Aðalsteinsfóstra (21 erindi), „Háleygjatal“ um ætt Hlaðajarla í Noregi (13 erindi) og 14 lausavísur.⁴¹ Því hefur lengi verið haldið fram að viðurnefni sitt hafi Eyvindur fengið vegna þess að hann hafi þótt stæla kvæði annarra skálda. Í bókmenntasögu sinni rekur Finnur Jónsson þessa skýringu til Jóns Sigurðssonar, en bætir við að „raunar margir á undan honum“ hafi haldið þessu fram.⁴² En tilefni þessarar túlkunar er sjálfsagt það sem stendur í Fagurskinnu um hvernig Eyvindur orti um konung sinn, Hákon Aðalsteinsfóstra, eftir að hann hafði látist af sári sem hann fékk í orustu við Gunnhildarsyni, syni Eiríks konungs blóðaxar og Gunnhildar drottningar hans. Fagurskinna segir að Hákon

fylkði liði sínu ok lét hirðmenn ok boðsmenn alla saman, sem Eyvindr segir í kvæði því, er hann orti eptir fall Hákonar, ok setti hann þat eptir því sem Gunnhildr hafði látit yrkja um Eirík sem Óðinn byði hónum heim til Valhallar, ok segir hann marga atburði í kvæðinu frá orrostunni, ok hefir svá:

Göndul ok Sköggul
sendi Gautatýr
at kjósa um konunga,
hverr Yngva ættar
skyldi með Óðni fara
í Valhöll at vesa.⁴³

⁴¹ *Poetry from the Kings' Sagas* I. Part 1, Diana Whaley gaf út, *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages* I, Turnhout: Brepols, 2012, bls. 171–235. Ummæli fræðimanna um Eyvind skáldaspilli eru flest fundin eftir tilvísunum þessa rits.

⁴² Finnur Jónsson, *Den oldnorske og oldislandske Litteraturs Historie* I, København: G.E.C. Gads Forlag, 1920, bls. 456, „forresten mange för ham“.

⁴³ *Agrip af Noregskonunga sögum. Fagurskinna – Noregs konunga tal*, Íslenzk fornrit XXIX, Bjarni Einarsson gaf út, Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1985, bls. 86 (12. kap.). *Göndul* og *Sköggul* eru valkyrjuheiti, segir útgefandi neðanmáls en *Gautatýr* Óðinn.

Vísurnar eftir ónefnt skáld Gunnhildar eru líka birtar í Fagurskinnu. Það sem þar var talið sameiginlegt með kveðskap Eyvindar mun vera lýsing á viðbúnaði Óðins við komu Eiríks konungs blóðaxar til Valhallar:

„Hvat es þat drauma,“ kvað Óðinn,
 „es ek hugðumk fyr dag lítlu
 Valhøll ryðja
 fyr vegnu folki,
 [...]“⁴⁴

Ludvig Holm-Olsen staðhæfði að það væri þetta svipmót vísanna í Fagurskinnu, og athugasemd sögunnar um það, sem hefði leitt til túlkunarinnar á viðurnefni Eyvindar. Sú afstaða hans stafaði þó ekki af því að hann hefði haft neitt á móti Eyvindi: hann lýkur máli sínu á að skrifa: „Samtíð hans gaf honum viðurnefnið *skáldaspillir*, viðurnefni sem síðari tíma fólk mun aldrei geta sætt sig við.“⁴⁵

Það eina sem er sameiginlegt kvæðunum er að Óðinn býr sig undir að taka við konungunum dauðum. En síðan hafa fræðimenn eðlilega fundið ýmislegt svipað með kvæðum Eyvindar og annarra skálda, og er of langt að rekja það hér. Þótt vant sé um að dæma finnst mér ekki nógu sannfærandi að þetta hafi nægt til að gefa því skáldinu sem síðar orti niðrandi viðurnefni. Ummæli Fagurskinnu kunna að vera tilraun til að skýra viðurnefni Eyvindar, og síðan sér tilviljunin um að fleira í kveðskap Eyvindar megi eigna fyrirmynd annarra skálda.

Ekki hafa heldur allir verið sammála um þessa skýringu á viðurnefninu skáldaspillir. Stungið hefur verið upp á að *-spillir* sé af sömu rót og *spillón* í gotnesku sem merki að „segja frá“ og *spjall* í íslensku. Orðið *skáld* merki upphaflega „söngur“, þannig að skáldaspillir merki *kvæðamaður*.⁴⁶ Aðrir

⁴⁴ Sama rit, bls. 77. Vísan er einnig í Snorra-Eddu og þar sögð vera úr Eiríkismálum. Snorri Sturluson, *Uppsala-Edda: Uppsalaþandritið DG 11 4to*, Heimir Pálsson sá um útgáfuna, Reykjavík og Reykholti: Opna og Snorrastofa, 2013, bls. 229. Þar er fyrsta línan „Hvað er það drauma, Óðinn,“ og segir útgefandi neðanmáls að þannig sé í öllum Edduhandritum.

⁴⁵ Ludvig Holm-Olsen, „Øyvind Skaldaspiller“, *Edda* LIII/1953, 145–165, hér bls. 152, 165. „Hans samtid gav ham tilnavnet *skáldaspillir*; skaldeforderveren, et tilnavn som ettertiden aldri vil kunne forsone seg med.“

⁴⁶ Elis Wadstein, „Bidrag till tolkning ock belysning av skalde- ock Edda-dikter“, *Arkiv för nordisk filologi* XI/1895, bls. 64–92, hér bls. 88–90.

hafa haldið fram eldri skýringunni þótt þá greindi á um hvort viðurnefnið væri sanngjarnt ef það væri skilið þannig.⁴⁷ Á síðustu áratugum 20. aldar kom svo fram sú hugmynd, að Eyvindur hafi verið kallaður skáldaspillir af því að hann hafi þótt kasta skugga á önnur skáld, væntanlega með snilld sinni.⁴⁸ Eða eru skýringarnar komnar í hring? Í alþýðlegu norsku fræðsluriti um Eyvind frá 1976 segir um viðurnefni hans: „Lengi var þetta viðurnefni túlkað sem „allra skálda bestur““.⁴⁹

Niðurstaðan af þessum skoðunum fræðimanna er óhjákvæmilega sú að við vitum ekki hvers vegna Eyvindur var kallaður skáldaspillir. Viðurnefni hans sannar því ekkert um fordæmingu víkingaaldarfólks á því að líkja eftir kveðskap eldri skálda.

Þar kemur að meira gagni saga um annan mann sem var kannski um kynslóð eldri en Eyvindur og líka Norðmaður, Auðun illskælda, hirðskáld Haralds konungs hárfagra. Aðeins hálf önnur varðveitt lausavísa er eignuð honum.⁵⁰ Frá Auðuni er fyrst sagt í Egils sögu Skalla-Grímssonar þar sem fjallað er um hirð Haralds konungs hárfagra: „Af öllum hirðmönnum virði konungr mest skáld sín; þeir skipuðu annat öndvegi. Þeira sat innast Auðun illskælda; hann var elztr þeira, ok hann hafði verit skáld Hálfðanar svarta, fōður Haralds konungs.“⁵¹ Auðunn er ekki nefndur í elstu konungasögum sem fjalla þó um ævitíma hans. Í fljótu bragði kann viðurnefnið að virðast auðráðið, að *illskælda* sé sá sem yrkir illa. Þannig virðist E.H. Lind hafa skilið það í bók sinni um vestnorræn viðurnefni og þýðir sem „Fuskskalden“.⁵² En í svokallaðri Skáldasögu Haralds konungs hárfagra,

⁴⁷ Magnus Olsen, „Fortjener Hákonarmál’s digter tilnavnet „skáldaspillir“?“, *Til Gerhard Gran 9. december 1916 fra venner og elever*; Kristiania: H. Aschehoug & co. (W. Nygaard), 1916, bls. 1–9, hér bls. 1; Finnur Jónsson, *Den oldnorske og oldislandske Litteraturs Historie I*, bls. 457; *Egils saga Skalla-Grímssonar*, bls. 56–57 nm (Sigurður Nordal).

⁴⁸ Heinrich Beck, „Eyvindr skáldaspillir Finnsson“, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde VIII*, Berlin og New York: de Gruyter, 1994, bls. 58; Edith Marold, „Eyvindr Finnsson skáldaspillir“, *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, Phillip Pulsiano útgefandi, Kirsten Wolf meðútgefandi, New York og London: Garland, 1993, bls. 175–176, hér bls. 176.

⁴⁹ Per Mehus, *Øyvind Skaldaspiller: En helgelandsk høvding og dikter for 1000 år siden*, [S.l.]: Helgeland historielag. Småskrifter nr. 3, 1976, bls. 16. „Lenge ble dette tilnavnet tolket til „den fremste av alle skalder“.“

⁵⁰ *Poetry from the Kings’ Sagas I. Part 1*, bls. 120–124.

⁵¹ *Egils saga Skalla-Grímssonar*, bls. 19 (8. kap.).

⁵² Erik Henrik Lind, *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden: Samlade ock utgivna med förklaringar*, Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln, 1920–1921, d. 178–179.

gamansögu um þrjú hirðskáld konungs, sem er varðveitt í safnrítinu Hauksbók, birtist önnur merking:

Haraldr konungr hárfagri réð fyrri Noregi. Hann hafði með sér marga ágæta menn. Skáld þrjú váru með konungi, Ólvir hnúfa ok Þorbjörn hornklofi ok Auðunn illskælda. [...] Auðunn var þá kominn í sætt við konung fyrri þat er hann tók stef ór drápu þeirri er Úlfr Sebbason, frændi hans, hafði ort um Harald konung. Tók Auðunn þar fyrri auknefni en drápan Stolinsteftju nafn, svá sem segir í sögu Úlfs Sebbasonar ok Kvígs jarls.⁵³

Hvergi mun neitt vera til af sögu Úlfs Sebbasonar og Kvígs jarls. Finnur Jónsson, sem gaf Hauksbók út, þar sem sagan er varðveitt, telur engan vafa á að Skáldasaga sé ung, varla eldri en frá lokum 13. aldar.⁵⁴ Og sterk rök eru til að halda að Hauksbók sé skrifuð á fyrsta áratug 14. aldar.⁵⁵ Í nýjustu dróttkvæðaútgáfunni, *Poetry from the King's Sagas*, er stungið upp á að Auðunn hafi kannski hlotið viðurnefni sitt af því að hann hafi verið þekktur fyrir níðkveðskap, og er lausavísa hans sögð styðja það.⁵⁶ En það skiptir okkur litlu máli hér vegna þess að frásögn Skáldasögu sýnir ótvírætt að það gæti þótt í meira lagi ámælisvert á ritunartíma sögunnar að stela stefi úr kvæði. Nafnið Stolinsteftja talar einkar skýru máli til nútímafélks – gæti verið eftir Tómas R. Einarsson – hvað sem líður raunverulegu tilefni þess að Auðunn hlaut viðurnefni sitt.

Enginn vafi getur verið á að Auðunn var talinn hafa stolið kveðskap eftir Úlf Sebbason. Hins vegar kemur fram í frásögninni að hann hafi verið í missætti við konung, ekki Úlf. Það bendir til þess að misgerð hans hafi einkum verið við konung, glæpurinn felist í að flytja honum kvæði með stolnu stefi. Þá er misgerð Auðunar farin að minna á það sem henti Þormóð Bersason, aðra söguhetju Fóstbræðra sögu. Hann ólst upp vestur við Ísafjarðardjúp og fékk mikinn áhuga á Þórdísi, dóttur Grímu ekkju í

⁵³ *Hauksbók: Udgiven efter de Arnamagnæanske Håndskrifter no. 317, 544 og 675, 4°, samt forskellige papirshåndskrifter*, København: Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab, 1892–1896, bls. 445. Stafsetning er stafrétt í útgáfunni en samræmd hér.

⁵⁴ Finnur Jónsson, „Indledning“, *Hauksbók: Udgiven efter de Arnamagnæanske Håndskrifter no. 317, 544 og 675, 4°, samt forskellige papirshåndskrifter*, København: Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab, 1892–1896, bls. lxxvi–lxxvii.

⁵⁵ Stefán Karlsson, *Stafkrókar*, bls. 308 („Aldur Hauksbókar“).

⁵⁶ *Poetry from the Kings' Sagas* I. Part 1, bls. 120.

Ögri. Gríma bauðst til að gefa honum dóttur sína. En Þormóður sagðist ekki hafa skaplyndi til að kvongast og hélt þó áfram að venja komur sínar í Ögur.

Nú gerðist það að Þormóður kom við í Arnardal á leið sinni út í Bolungarvík að sækja fisk. Þar hitti hann aðra ekkjudóttur, Þorbjörgu sem var kölluð Kolbrún af því að hún var dökk yfirlitum. Þá ákvað Þormóður að spara sér ferðina út í Bolungarvík og bíða samferðarmanna sinna í Arnardal. Meðan Þormóður dvaldist þar orti hann lofkvæði um Þorbjörgu, kallaði það Kolbrúnarvísur og flutti í heyranda hljóði. Móðir Þorbjargar, Katla, gaf honum fingurgull að kvæðislaunum og nafnfesti því að hún gaf honum líka nafn: Þormóður Kolbrúnarskáld.

Veturinn eftir fór Þormóður aftur að venja komur sínar í Ögur, en Þórdís tók honum fálega því að hún hafði heyrt söguna um Kolbrúnarvísur. Þormóður kannaðist ekkert við þá sögu, sagðist hins vegar hafa ort lof um Þórdísi, sneri vísunum upp á hana og gaf henni kvæðið. Skömmu síðar birtist Kolbrún Þormóði í draumi og lagði á hann ópolandi augnverk sem létti ekki fyrir en hann hafði snúið kvæðinu á ný upp á Kolbrúnu og flutt það þannig við mörg vitni.⁵⁷

Hér er Þórdís í hliðstæðu hlutverki við konung í sögu Auðuns illskældu; þeim var báðum boðið upp á áður notaðan kveðskap. En litlum sögum fer af viðbrögðum hennar eftir að Þormóður sneri vísunum upp á Þorbjörgu kolbrúnu aftur. Þá hverfa þær báðar úr sögunni, Kolbrún og Þórdís.⁵⁸ Samt er boðskapur sögunnar í Fóstbræðra sögu auðlesinn: ef karlmaður gefur konu kvæði (og væntanlega öfugt) missir hann eignarrétt sinn á kvæðinu í þeim skilningi að hann má ekki gefa það annarri konu, eins þótt skipt sé um nöfn.

Kveðskapur og höfundar í sögum

Kveðskapur er notaður öðruvísi í sögum en laust mál á þann hátt að oftast er tekið fram hver hafi ort. Í fyrsta þriðjungu Heimskringlu, sögum um

⁵⁷ *Vestfirðinga sögur*, Íslensk fornrit VI, Björn K. Þórólfsson og Guðni Jónsson gáfu út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1943, bls. 161–177 (Fóstbræðra saga, 9.–11. kap.).

⁵⁸ Lesendur sem rámar í einkar fallega lýsingu á sambúð þeirra Þormóðs og Þórdísar í Ögri og dætrum þeirra tveimur munu hafa hana úr Gerplu Halldórs Kiljans Laxness þar sem uppruni hennar er líklega á Gljúfrasteini í Mosfellsdal fremur en úr Fóstbræðra sögu. – Halldór Kiljan Laxness, *Gerpla*, Reykjavík: Helgafell, 1952, bls. 314–319 (36. kap.).

Noregskonunga á undan Ólafi helga, eru til dæmis tilfærðar 193 vísur og vísubrot, allt niður í eina ljóðlínu. Af þeim er 191 sögð vera eftir nafngreind skáld, flest alþekkt en ekki öll, og oftast er vísunum sýnilega ætlað að staðfesta frásögnina. Þær eru notaðar sem heimildir eins og Snorri Sturluson lýsti og ræddi af miklu viti í formálum að konungasögum sínum.⁵⁹ Ein vísa er ekki höfundargreind en sögð vera úr níði Íslendinga um Harald Danakonung Gormsson og Birgi bryta hans, og eitt vísubrot er innleitt með orðunum „Þá var þetta kveðit:“⁶⁰

Í Íslendingasögum er sjaldan eða aldrei tiltækilegt sams konar heimildasafn í bundnu máli. Helst er slíkt til í sögum sem hafa skáld að aðalpersónum, og þar er mestur hluti vísna eignaður söguhetjunni. Í Gunnlaugs sögu orms tungu eru 25 vísur, allar höfundargreindar. Gunnlaugi eru eignaðar 19 vísur (þar af ein draumvísa föður hans, flutt eftir að Gunnlaugur var dauður), andstæðingi hans Hrafnri Öfundarsyni fjórar (líka ein dauðum), Þórði Kolbeinssyni í Hítarnesi ein og Þorkatli Hallkelssyni, síðari manni Helgu fögru Þorsteinsdóttur, ein.⁶¹

Í Íslendingasögum sem hafa ekki skáld að aðalpersónu er eðlilega minna um skáldskap. Í Brennu-Njáls sögu, texta sem er næstum átta sinnum lengri en Gunnlaugs saga, eru aðeins 34 vísur. Tilfni þess að birta vísurnar eru hér stórum fjölbreyttari en í sögunum sem eru nefndar hér á undan, og stundum er óljóst hvort sá sem flytur vísu yrkir hana sjálfur eða fer með gamlan kveðskap. Svanur bóndi á Svanshóli galdrar þoku með því að kasta fram kviðlingi, en ekki er ljóst hvort hann yrkir hann sjálfur. Gunnar á Hlíðarenda og Skarphéðinn Njálsson heyrast báðir kveða vísur dauðir. Dularfullur maður á gráum hesti spáir Njálsbrennu með því að kveða vísu. Risinn í Lómagnúpi spáir í vísu hefndum eftir brennuna. Dularfullar konur á Katanesi á Skotlandi sjást vefa úr mannaþörmum með vefstaði úr líkamspörtum og vopnum. Við verk sitt kveða þær ellefu vísur og spá með þeim bardaga. Hér þjónar skáldskapurinn einkum því hlutverki að skapa blæ og gefa frásögninni svip. En helmingur vísanna í sögunni er eignaður einstökum, mennskum og lifandi höfundum.⁶²

⁵⁹ Snorri Sturluson, *Heimskringla* I, bls. 5 (Prologus); Snorri Sturluson, *Heimskringla* II, bls. 422 (Ór Óláfs sögu ins helga inni sérstöku, Prologus).

⁶⁰ Sama rit I, bls. 15–371 (Ynglinga saga, 5. kap. – Óláfs saga Tryggvasonar, 115. kap.). Óhöfundargreindu vísurnar eru á bls. 129 og 270. Lausavísur bindisins eru tölusettar 1–172, en vísur Hákonarmála, á bls. 193–197, eru tölusettar sérstaklega.

⁶¹ *Borgfirðinga sögur*, bls. 63–107 (5.–13. kap.).

⁶² *Brennu-Njáls saga*, Íslensk fornrit XII, Einar Ól. Sveinsson gaf út, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1954. Á bls. 38–460 (í 12.–157. kafla) eru 23 tölusettar lausavísur.

Í þeim hlutum Sturlunga sögu sem hafa verið endurgerðir sem Íslendinga saga Sturlu Þórðarsonar eru rúmlega 90 vísur og vísahlutar sem ætla má að hafi verið frumsamin þar sem og þegar þau komu inn í söguna. Tæpur helmingur, um 40, er sagður eftir nafngreinda, mennska og lifandi höfunda, og álíka margar eru draumvísur eða vísur sem heyrast kveðnar þar sem ekki sést til neinna flytjenda. Á annan tug vísna er innleiddur með orðum eins og: „Þá var þetta kveðit“ eða „var þar kveðin vísa sjá“. Ef hægt er að tala um að vísurnar hafi eitthvert sérstakt hlutverk í sögunni er það einna helst að draga athygli að meginatburðum, til dæmis með því að láta karla og konur – eða hrafna – birtist fólki í draumi og kveða óhugnanlegar vísur.⁶³

Auðvitað finnum við engin merki um höfundarrétt í nútímaskilningi í þessum sagnasöfnum; engu að síður sýna þau að vísur eru tengdar höfundum sínum miklu nánar en laust mál. Í fleiri tilvikum en ekki þykir víðeigandi að taka fram hver hafi ort vísu ef vitnað er til hennar. Á þann hátt er kveðskapur álitinn meiri höfundareign en frásagnir í óbundnu máli.

Vörn gegn skaðlegum skáldskap

Formleg lög Íslendinga um kveðskapur að fornu snúast um allt annað en höfundarrétt; þau stefna einkum að því að vernda fólk fyrir skáldskap. Í Vígslóða Grágásar stendur þetta:

115 UM SKÁLDKAP. Hvortki á maður að yrkja um mann lof né löst. Skal-a [skal ekki] maður reiðast við fjórðungi vísu nema lastmæli sé í. Ef maður yrkir tvö orð [vísuorð, braglínur], en annar önnur tvö, og ráða þeir báðir samt [saman] um, og varðar skóggang [ævilanga útskúfun úr samfélagi] hvorumtveggja [K: ef löstur er í eða háðung]. En ef eigi er háðung í, þá varðar þriggja marka útleð [fébótum]. Nú yrkir maður fleira um, og varðar það fjörbaugsgarð [þriggja ára brottvísun úr landi] þótt eigi sé háðung í. Ef maður yrkir hálfu vísu um mann, þá er löstur er í eða háðung [K: eða lof það er hann yrkir til háðungar], og varðar það skóggang. Nú ef hann kveður eða kennir öðrum, og er það þá önnur sök og varðar enn skóggang, enda varðar svo þeim er nemur þann verka [skáldskap] og

ur, á bls. 454–458 (í 157. kafla) ellefu vísur vefkvenna á Katanesi á Skotlandi. Ekki eru taldar með 30 vísur á bls. 465–480 sem aðeins eru í einum flokki handrita og prentaðar sem Viðbætir sögunnar. Þær hafa sýnilega ekki tilheyrt henni frá upphafi.

⁶³ *Sturlunga saga* I, bls. 241–533 (16.–200. kap.).

reiðir [breiðir út] til háðungar manni. Sú reiðing varðar skóggang er til háðungar mest. [...] Skóggang varðar meðförin sem verkinn, og skiptir engu hvort fyrir er sótt, og skal við hin sömu gögn sækja bæði. Skóggang varðar þó að maður yrki um dauðan mann kristinn eða kveði það er um hann er ort til lýta eða til háðungar, og fer svo sök sú sem vígsök.

Ef maður hefir orð það í skáldskap er annar maður á vígt um [má drepa fyrir] [K: að hann sé ragur eða stroðinn [sorðinn]], enda hefni hann vígi eða áverkum, og skal sá þá um illmæli sækja til bjargar sér. Ef maður kveður nið um mann að Lögbergi, og varðar það skóggang, enda fellur sá óheilagur [réttlaus] til þess alþingis er næst er eftir fyrir honum og þeim mönnum er honum fylgja til [...]

Ef maður yrkir nið eða háðung um konung Svía eða Dana eða Norðmanna, og varðar það skóggang og eiga húskarlar þeirra sakirnar. En ef þeir eru eigi hér staddir eða vilja þeir eigi sækja, þá á sök sá er vill.

Ef maður yrkir mansöng [ástarkvæði] um konu, og varðar það skóggang. Kona á sök ef hún er tvítug eða eldri. En ef hún er yngri, eða vill hún eigi sækja láta, þá á lögráðandi hennar sökina.

Ef maður kveður skáldskap til háðungar manni, þótt um annan mann sé ort, eða snýr hann á hönd honum nokkuru orði, og varðar skóggang, og skal svo sækja sem um skáldskap annan.

Ef maður yrkir víðáttuskáldskap, þá á hver maður þess kost er vill að dragast undir og stefna um, þótt kviður beri það að hinn hafi eigi um þann ort er sækir um, en það beri þó kviður að hann hafi ort, og varðar þó skóggang um víðáttuskáldskap. Það er víðáttuskáldskapur er maður yrkir um engi mann einkum, enda fer það þó um hérað innan, og varðar skóggang.

116 UM SKÁLDSKAP AÐ SÆKJA. [...]

Þó að eitt orð sé ort um mann, og fari þó helmingur saman eða lengra, og er þá kostur að sækja um. Svo er og þó að fjórir menn yrki helming vísu eða átta menn yrki alla vísu, og yrki eitt orð hver þeirra, þá varðar það skóggang öllum þeim ef þeir ráða allir saman um, og skal sækja sem um annan skáldskap.⁶⁴

⁶⁴ *Grágás*, bls. 273–275. Hér er birtur texti Staðarhólsbókar, en viðbætur úr Konungsbók eru prentaðar innan hornklofa og merktar með K.. Önnur orð innan hornklofa eru flest úr orðaskýringum útgáfunnar.

Ekki þarf að koma á óvart þótt litlar móðganir þyrfti, að okkar mati, til þess að lögin hótuðu skóggangsrefsingu. Þannig eru refsilög Grágásar. Það sem kemur á óvart er bannið við skáldskap sem ekki var í last eða háðung. Tvær tegundir af slíkum skáldskap eru nefndar í Grágásarköflunum sem eru birtir hér á undan. Annars vegar er loflegur kveðskapur sem er lengri en fjórðungur vísu, meira en tvö vísuorð, hins vegar mansöngvar um konur. Jenny Jochens fannst útilokað að ástarsöngvar, eins og mansöngvar voru á síðari tímum, hafi verið svo illa séðir að þeir væru bannaðir með lögum; því hlytu mansöngvar þeir sem eru nefndir í Grágás að hafa verið klúrar vísur um ambáttir sem menn notuðu til kynlífs, enda getur orðið *man* merkt ambátt í fornu máli.⁶⁵ Jafnvel þótt svo væri ekki kann að vera að það hafi þótt geta spillt orðspori kvenna ef bærisk út að þær hefðu verið lofaðar í kvæði; það gæfi í skyn ástarsamband á milli konunnar og skáldsins. Þetta mun hafa vakað fyrir Einari Ólafi Sveinssyni þegar hann segir um mansöngskvæði að væri „við búið, að þau kæmu óorði á konuna“.⁶⁶ En bæði fyrr og síðar hafa menn stungið upp á skýringu sem mér finnst mest sannfærandi, að bannið hafi verið sett til þess að koma í veg fyrir að stúlkur væru tældar með lofkvæðum. Feður og aðrir lögráðendur vildu helst ráða því hverjum stúlkur væru gefnar.⁶⁷

Vandséðara er hvers vegna var sett bann við því að ort væri og flutt opinberlega lof um fullorðna karlmenn. Gunnar Thoroddsen segir fátt um þetta ákvæði nema að það sé merkilegt en vitnar til bókmenntasögu Finns Jónssonar um að það sé í rauninni sett til að hindra að menn yrki og breiði út ljóð sem séu lofleg á yfirborðinu en í rauninni háð.⁶⁸ Þótt ekki sé það tekið beinlínis fram í lögnum hefur væntanlega verið gert ráð fyrir að skáld sem fengi leyfi yrkisefnis síns til að kveða um hann væri þar með undanþegið banninu, enda var það síður að skáld bæðu konunga um að

⁶⁵ Jenny Jochens, „From Libel to Lament: male manifestations of love in Old Norse“, *From Sagas to Society: Comparative approaches to early Iceland*, Gísli Pálsson gaf út, Enfield Lock: Hisarlik Press, 1992, bls. 247–264.

⁶⁶ Einar Ól. Sveinsson, *Íslenzkar bókmenntir í fornöld*, Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1962, bls. 88.

⁶⁷ Lars Lönnroth, „Skírnisnám og den fornisländska äktenskapsnormen“, *Opuscula Septentrionalia: Festskrift til Ole Widding 10.10. 1977*, Hafnia: C.A. Reitzels boghandel, 1977, bls. 154–178, hér bls. 163; Bjørn Bandlien, *Å finne den rette: Kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*, [S.l.]: Den Norske Historiske Forening, 2001, bls. 64–70; Gunnar Karlsson, *Ástarsaga Íslendinga að fornu: Um 870–1300*, Reykjavík: Mál og menning, 2013, bls. 118–119.

⁶⁸ Gunnar Thoroddsen, *Fjölmei*, bls. 23, 25.

hlýða á kvæði sín. En engar heimildir þekki ég um að skáld hafi talið sig þurfa að fá leyfi til að yrkja um mann vísu. Einfeldasta skýringin á ákvæðinu er sú að hér sé verið að sporna sem afdráttarlausast við því að menn köstuðu fram vísu sem fælu í sér last eða háð eða aðdróttanir án þess að hægt væri að sanna að svo væri. Ekkert mál var höfðað nema einhver teldi sneitt að sér.

Í lagatextanum er kviði, tylftarkviði eða dómi engin heimild veitt til að fella mál niður ef einhver hafði stefnt höfundi fyrir dóm. En freistandi er að halda að þannig hafi þó verið farið að; þessir aðilar hafi getað metið það svo að málshöfðun væri ástæðulaus. En samkvæmt bókstaf laganna er hér dæmalaust eindregin vörn gegn mætti skáldskaparins. Og þá má varpa fram annarri og kannski langsóttari skýringu: að sá sem orti um mann, án leyfis, hafi þótt afla sér einhvers konar valdastöðu gagnvart honum. Það virðist hafa verið stutt leið á milli skáldskapar og galdurs á heiðnum tíma. Raunar er kannski ekki laust við að það séu algild sannindi að sá sem hælir manni á eftirminnilegan hátt geti öðlast einhvers konar vald yfir honum.

Sérstaklega torskilið er bannið við að yrkja níð eða háð um konunga Svía, Dana eða Norðmanna þar sem gert er ráð fyrir að konungarnir kunni að eiga húskarla á Íslandi til að sækja mál gegn skáldunum. Jón Jóhannesson tengdi þetta við frásögn í Jómsvíkinga sögu og Heimskringlu um að Haraldur Gormsson, konungur Dana og Norðmanna á síðari hluta 10. aldar, hafi hótað að herja til Íslands til að hefna níðs sem allir Íslendingar hefðu ort um hann.⁶⁹ En sú frásögn er öll með helst til miklum ólíkindum til þess að auðvelt sé að ímynda sér að lagaákvæði geti verið viðbrögð við henni. Þar segir að Danir hafi tekið allt fé af Íslendingum sem brutu skip sitt í Danmörku og Íslendingar brugðist við með því að leiða í lög „at yrkja skyldi um Danakonung níðvísu fyrir nef hvert, er á var landinu [...]“. Það virðist hafa náð fram að ganga, samkvæmt sögunni. Konungur ætlaði að sigla flota sínum til Íslands og hefna níðsins en skipaði fyrst „kunngum manni at fara í hamförum til Íslands ok freista, hvat hann kynni segja honum. Sá fór í hvalsíki.“⁷⁰ Þar hitti hann fyrir landvættina sem þrýða nú skjaldarmerki íslenska ríkisins. Hér er þess að gæta að húskarlar gátu verið aðrir en venjulegir vinnumenn. Í Noregi voru þeir meðal annars nefndir sem fylgdarmenn konunga, hliðstæðir hirðmönnum en þó líklega oft

⁶⁹ Jón Jóhannesson, *Íslendinga saga I: Þjóðveldisöld*, Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1956, bls. 266–268.

⁷⁰ Snorri Sturluson, *Heimskringla I*, bls. 270–271 (Óláfs saga Tryggvasonar, 33. kap.).

lægri að tign. Meðal annars segir í Hirðskrá Magnúsar konungs lagabætis: „Í fyrnskunni var sá siðr, at allir þeir menn, sem konungi váru handgengnir eða sverðtakarar, þá váru allir kallaðir húskarlar, þó at síðan greindist nafnbœtr eptir sœmdum ok metorðum.“⁷¹ Líklegast finnst mér að orðið húskarl sé notað þarna sem vítt hugtak um konungsmenn almennt, jafnvel alla frjálsa þegna konungs af karlkyni, og þá er bannið einkum hamla við því að norrænir menn útlendir séu særðir með því að yrkja níð um konunga þeirra. Verið getur að óljós mörk hafi stundum verið á milli þess að maður teldist þegn norræns konungs eða Íslendingur, og því hafi verið sett sú sérregla hér að sá ætti sök sem vildi ef húskarlar vildu ekki sækja. Hvers vegna gildi ákvæðið aðeins um norræna konunga? Víðar kemur fram að norrænu konungsríkin töldust einhvern veginn nálægari íslensku samfélagi en önnur ríki. Til dæmis kemur nokkrum sinnum fram í lögum að útlendir menn „af danskri tungu“ (þar sem *dönsk tunga* er norræna) njóti annars og meiri réttar á Íslandi en aðrir útlendingar eða myndi á annan hátt félagslega heild.⁷²

Ein óljós vísbending er til um að það hafi þekkt í Noregi að setja lagaskorður við því að yrkja lof um menn. Í fornlagasafni Norðmanna, *Norges gamle Love*, eru prentaðar slittrur af handriti að Frostþingslögum eldri, sem giltu í Prændalögum og fleiri norðlægum héruðum landsins. Þar stendur: „En ef maðr yrkir um mann lof eða lost fiorðong vísu eða mæira. nema hinn vili s“.⁷³ Framhaldið hefur verið skorið burt svo að ekki er hægt að sjá hver viðurlög voru við þessu, en hliðstætt ákvæði Grágásar, þar sem lof og last er tekið saman og hvort tveggja sagt refsivert, bendir vissulega til að þarna hafi staðið bann við lofkveðskap og það hafi því líka þekkt í Noregi.

Á árunum 1271–1273 var lögtekin í stað Grágásar lögbókin Járnsíða, að miklu leyti sniðin eftir norskum lögum en að lengdinni aðeins um níundi hluti af lengd Grágásar. Hún er því ágripskennd og ónákvæm um margt. Þar er ekkert almennt bann við yrkingum um menn en ákvæði um viðurlög við því að yrkja mönnum til hnjóðs: „Nú ef maður yrkir um mann það er

⁷¹ Johan Fritzner, *Ordbog over Det gamle norske Sprog* II, bls. 106–107; *Norges gamle Love indtil 1387* II, R. Keyser og P. A. Munch sáu um útgáfuna, *Lovgivning under Kong Magnus Haakonssøns Regjeringstid fra 1263 til 1280, tilligemed et Supplement til første Bind*, Christiania: Chr. Gröndahl, 1848, bls. 416. Í tilvitnuninni er fylgt stafsetningu Fritzners en ekki *Norges gamle Love* því að hún er svo framandleg.

⁷² *Grágás*, bls. 55, 70 (Erfðabáttur, 6. og 17. kap.), 239, 240, 281–282 (Vígslóði, 37., 38. og 121. kap.), 371 (Þingskapabáttur, 1. kap.), 457 (Baugatal, 2. kap.).

⁷³ *Norges gamle Love* II, bls. 505.

mönnum virðist til níðs eða háðungar fjórðung vísu eða lengra, þá skal hinn kveðja þings og kveða á þingi, en hinn færast undan með lýritareiði [eiði málsaðila og tveggja manna með honum] eða fari útlægur [í útleğð] og hverr penningur fjár hans nema jarðir.⁷⁴ Í Jónsbók, sem var lögtekin 1281 í stað Járnsíðu og gildi síðan um aldir, er svipað ákvæði:

Ef maður yrkir um mann það sem mönnum virðist til háðungar eður níðs fjórðungi lengra, þá skal sakaráberi kveðja þings og kveði á þingi en hinn færast undan með lýritareiði ef hann er fær til þess, ella gjaldi konungi fjórar merkur, en hinum rétt sinn eftir sex manna dómi. Nú kveða fleiri en einn fjórðungi lengra, þá sekist hver fyrir sig fullri sekt við konungdóminn og þann sem um var kveðið. Nú kveður maður skáldskap til háðungar manni þó að um annan sé ort eður snýr hann á hönd honum nokkuru orði, bæti þeim eftir sex manna dómi en kóngi tvær merkur. Nú mál hvert er mæli maður við annan svo að honum horfi til hneyksla eður kennir manni hvinnsku eður fordæðu, og á hann eigi sjálfur sök á því máli, þá er hann fjölmælismaður [meiðyrðamaður] nema hann hafi heimiliskviðarvitni [vitni sem staðfestir orðróm] á hendur hönum, þá skal hann sverja fyrir lýritareið, en ef hann missir heimiliskviðarvitisins á þingi þá er hann sekur fjórum mörkum við konung en bæti hinum rétti sínum eftir sex manna dómi. [...] Engi maður sekist á því orði sem færa má til góðs og ills. Jafnt sekist maður hvort sem mælt er við mann áheyranda eður afheyranda ef það er vitnisfast.⁷⁵

Hér, eins og líklega í fleiri málum, má greina þá stefnu að milda viðurlög. Samkvæmt Grágás og Járnsíðu var fjórðungur vísu saknæmur; samkvæmt Jónsbók slapp maður með að yrkja fjórðung en ekki það sem lengra var. Í eldri bókunum áttu móðgandi ummæli í bundnu máli að leiða til algerrar útskúfunar, skóggangs og síðar útleğðar, og eignamissis. Í Jónsbók var útskúfun ekki nefnd og eignasviptingin færð niður í fjórar merkur til konungs (= 192 álnir eða um hálf tannað kýrverð) auk fébóta til þess sem hafði verið særður.

Að sjálfsögðu var saknæmt líka að hæða fólk eða lasta opinberlega í óbundnu máli. En þegar kemur að því verður strax óljósara hvort sakarefnið getur talist orðlist. Aðrar ástæður eru líka til að fjalla sérstaklega

⁷⁴ *Járnsíða*, bls. 88 (Mannhelgi, 25. kap.).

⁷⁵ *Jónsbók*, bls. 118 (Mannhelgi, 27. kap.).

um skáldskap hér. Við meiðyrðum í bundnu máli voru strangari viðurlög, venjulega skóggangur en fjörbaugsgarður við ærumeiðingum í óbundnu máli.⁷⁶ Benda má líka á dæmi þess í sögum að last eða háð teljist ekki fullgert fyrr en það sé komið í bundið mál. Svo að eitt dæmi sé tekið segir Brennu-Njáls saga frá orðillum förukonum sem fóru frá Bergþórshvoli að Hlíðarenda og sögðu þar frá tíðindum. Ekkert skorti á orðlist þeirra; þær sögðu til dæmis að Njáll bóndi hefði stritast við að sitja. Hallgerður húsfreyja lét sitt ekki eftir liggja heldur og stakk upp á að Njáll væri kallaður karl hinn skegglausí en synir hans taðskegglingar af því að þeir létu aka skarni á hóla. En það nægði ekki, því að Hallgerður bætti því við að Sigmundur, frændi Gunnars, skyldi kveða „um nokkut [...], ok lát oss njóta þess er þú ert skáld“.⁷⁷ Þá fyrst voru meiðyrðin fullgerð.

Loksins höfundarréttur

Hér að framan hefur komið fram að skáldskapur taldist til verðmæta á Íslandi á miðöldum. Fyrir hann var góldið, og ámælisvert þótti að gera annars skáldskap að sínum eigin. Skáldskap var hægt að gefa, og laut hann þá sömu reglum og önnur verðmæti; hefði maður gefið einum kvæði sitt var ekki heiðarlegt að gefa það öðrum. Væri vitnað til skáldskapar annars manns í texta var víðeigandi að geta höfundar. Skáldskapur var líka vopn sem hægt var að nota til að særa. Ekki eru nærri því eins skýr merki um verðmæti frásagnartexta í óbundnu máli, en sköpun þeirra krafðist óhjákvæmilega vinnu, og þannig hlutu þeir að geta orðið verðmæti, einkum ef halda þurfti höfundi textans uppi meðan á vinnunni stóð.

Varla telst þó neitt af þessu höfundarréttur í okkar ströngustu merkingu. Hvenær verður hann þá til á Íslandi? Stutta svarið við því er að lög um rithöfundarétt og prentarétt voru sett af Alþingi, staðfest af konungi árið 1905 og gengu í gildi 1. janúar 1906. Þau fylla átta blaðsíður í Stjórnartíðindum, en meginatriðið er í fyrstu grein:

Höfundur hver hefur eignarrjett á því, er hann hefur samið. – Hann hefur því, innan þeirra takmarka, sem lög þessi setja, einkarjett á að birta og gefa út rit sín skrifuð, prentuð eða margfölluð á annan þvílíkan hátt, svo og til þess að sýna þau á leiksviði og lesa þau upp. Heimilt er þó að lesa upp rit, sem út hefur verið gefið, hafi rithöfundur eigi á titilblaði þess lagt bann við því, og þrátt fyrir slíkt bann

⁷⁶ Gunnar Thoroddsen, *Fjölmeili*, bls. 13.

⁷⁷ *Brennu-Njáls saga*, bls. 113 (44. kap.).

er upplestur leyfilegur, þegar liðin eru 5 ár frá því, að ritið kom út í fyrsta sinn. Höfundur hefur og einkarjett á að gefa út ræður og fyrirlestra, er hann hefur haldið [...].⁷⁸

Frumvarpið til þessara laga var flutt sem stjórnarfrumvarp af Hannesi Hafstein ráðherra. Því var vel tekið í þinginu og það samþykkt mót-atkvæðalaust í báðum deildum.⁷⁹ Þegar ráðherra mælti fyrir frumvarpinu sagði hann að það væri sniðið eftir dönskum lögum frá 1904. Varla yrði sagt að til væru nein lög á Íslandi sem vernduðu réttindi rithöfunda; minnstist þó á tvær konunglegar tilskipanir um ritsmíðar, frá 1741 og 1828, en sagði vafasamt hvort þær hefðu gilt á Íslandi, auk þess sem þær væru „allsendis ófullnægjandi. Það er þannig bannað að prenta upp aptur það, sem gefið hefur verið út á prenti, en ekki bannað að taka handrit manna, og prenta þau að þeim fornspurðum“.⁸⁰ Mér virðist þetta rétt hjá ráðherra. Tilskipanirnar snúast um að vernda prentaða texta en ekki höfundarrétt.⁸¹ Höfundarréttur komst fyrst verulega til umræðu á Íslandi árið 1889 þegar Jón Ólafsson ritstjóri flutti á Alþingi frumvarp til laga „um eignarrjett á sömdu máli“. Frumvarpið var samþykkt á þinginu og sent framkvæmda-valdinu til staðfestingar.⁸² En því var synjað um konungsstaðfestingu, að tillögu danska Íslandsráðherrans, vegna ýmissa smáannmarka, auk þess sem það væri í of mörgum atriðum öðruvísi en dönsk lög um sama efni.⁸³ Eftir þetta hvarf Jón Ólafsson af þingi þangað til 1905 þegar hann kom

⁷⁸ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland* 1905 A, Reykjavík: [Alþingi], 1905, bls. 116–131, hér bls. 116. Lögin eru birt bæði á íslensku og dönsku og fylla því 16 blaðsíður í Stjórnartíðindum.

⁷⁹ *Alþingistíðindi* 1905 B, *Umræður í báðum þingdeildum og sameinuðu þingi, með yfirlitum*, Reykjavík: [Alþingi], 1905–1906, d. 1531–1558.

⁸⁰ Sama rit, d. 1531.

⁸¹ *Lovsamling for Island, indeholdende Udvalg af de vigtigste ældre og nyere Love og Anordninger, Resolutioner, Instructioner og Reglementer, Althingsdomme og Vedtægter, Collegial-Breve, Fundatser og Gavebreve, samt andre Aktsykker, til Oplysning om Islands Retsforhold og Administration i ældre og nyere Tider* IX, útgefendur Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson 1826–1831, Kjöbenhavn: Andr. Fred. Høst, 1860, bls. 297–298. Tilskipunin frá 1741 er ekki birt í *Lovsamling* en nefnd í tilskipuninni 1828 og því bætt við neðanmáls að ekki finnist merki um að hún hafi verið send til Íslands eða öðlast gildi þar.

⁸² *Alþingistíðindi* 1889, Reykjavík: [Alþingi], 1889. A: *Yfirlit. Umræður í efri deild og sameinuðu þingi*, d. 357, 401–402, 723; B: *Umræður í neðri deild*, d. 1110; C: *Þingskjölin*, bls. 495–497.

⁸³ Björn Þórðarson, *Alþingi og konungsvaldið: Lagasynjanir 1875–1904*, Studia Islandica XI, Reykjavík: Leiftur, [1949], bls.100–101.

þangað sem konungkjörinn þingmaður. Til þeirrar stöðu hefur hann verið valinn af Hannesi Hafstein, og má því geta sér þess til að Jón hafi staðið á bak við stjórnarfrumvarpið um höfundarrétt. Ekki er tóm til að kanna það að þessu sinni, enda skiptir það ekki miklu máli. Hinu má slá föstu að formlegur, lögbundinn höfundarréttur hafi ekki verið á dagskrá Íslendinga fyrr en í kringum aldamótin 1900.

Hér lítur út eins og tíðindalaust hafi verið á þessu sviði í sex hundruð sumur, frá lögtöku Jónsbókar til frumvarps Jóns Ólafssonar. Væntanlega stafar það að einhverju leyti af ókunnugleika höfundar. Ég er einfaldlega ekki kominn lengra með þetta mál. Hins vegar finnst mér engan veginn ólíklegt að íslensk miðaldasaga geti lagt eitthvað til málanna í réttarsögu orðlistar í heiminum. Óneitanlega átti orðlistin sérstakt blómaskeið á vesturnorrænu málsvæði á hámiðöldum, skeið sem leið undir lok á síðmiðöldum. Þess vegna er ekkert ólíklegt að þar megi finna heimssögulegar nýjungar í réttarsögu orðlistar, hliðstæðar þeim sem er drepið á í öðrum menningarheimum hér á undan.

ÚTDRÁTTUR

Drög að réttarsögu orðlistar á Íslandi

Í íslenskum miðaldalögum eru engin ákvæði um höfundarrétt. Höfundar nýttu sér hiklaust sögutexta annarra án leyfis, en skáld þáðu laun fyrir að yrkja lofkvæði um konunga og sagnamenn fyrir að skemmta með sögum við hirð Noregskonungs. Sagnalist varð sérgrein Íslendinga, og Íslendingar voru ráðnir til að skrifa sögur norskra konunga. Ámælisvert þótti að nota kveðskap annars manns sem eigið verk. Talið hefur verið að tvö norsk skáld, Eyvindur skáldaspillir og Auðunn illskælda, hafi fengið viðurnefni sín af því að þeir hafi gert það. Íslendingurinn Þormóður Kolbrúnarskáld orti lofkvæði um konu en sneri því síðan upp á aðra konu og hlaut hefnd fyrir. Í íslenskum sögum er mikið um vísur og ólíkt lausu máli er oftast en ekki sagt hver hafi ort. Í íslenskum miðaldalögum er ekki aðeins bannað að yrkja last um menn heldur einnig lof. Hugsanlega hefur skáldskapur verið talinn gefa skáldinu vald yfir þeim sem ort var um. En eiginlegur höfundarréttur kom ekki inn í íslensk lög fyrr en í upphafi 20. aldar.

Lykilorð: höfundarréttur, orðlist, ritlaun, ritstuldur, last, lof

ABSTRACT

Towards a legal history of verbal art in Iceland

Medieval Icelandic law contains no provisions about copyright. Authors used without hesitation narrative texts by others, but poets were paid for composing laudatory poems about kings and narrators for telling stories at their courts. The art of storytelling became a speciality of Icelanders, who were also hired to write biographies of Norwegian kings. It was considered reprehensible to use the poetry of others as one's own work. Two Norwegian poets may have got the cognomens *skáldaspillir* (Destroyer of poets?) and *illskelda* (Bad or Evil poet?) for plagiarism. An Icelandic poet composed a laudatory poem about a woman but changed it to fit another one, receiving a bitter revenge. In Icelandic sagas stanzas occur frequently and, unlike borrowings in prose, their authors are usually named. In the medieval law of Iceland it is forbidden to compose about people not only derogatory but also laudatory poetry. Conceivably it has been considered to give the author some kind of power over the person who was the subject of the poetry. Proper copyright, though, does not occur in Icelandic law until the beginning of the twentieth century.

Keywords: copyright, verbal art, royalties, plagiarism, derogation, praise